

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ю. І. Шаповал

ЛЮДИНА І СИСТЕМА: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

Київ, 1994. — 270 с.

Перед нами нова книга відомого сучасного українського історика Ю. І. Шаповала. Вона містить документальні публікації та біографічні нариси, які частково вже оприлюднювалися в пресі чи на радіо. Але зібрані під одним «дахом», вони набувають нової якості: змальовують, можливо, те найстрашніше, що було в сталінській суспільній системі — несумісність з нею особистості.

Постаті, зображені автором, зокрема в основному розділі книги «Трагічні силуети», різні, що за життя перебували навіть у ворожих таборах — від Миколи Скрипника до Симона Петлюри. А між ними — визначні українські вчені академики Сергій Єфремов і Михайло Слабченко, професор Михайло Волобуєв, партійний і радянський діяч Олександр Шумський, активний учасник національно-визвольних змагань в Україні в 1917 — 1919 роках, а пізніше історик і літератор Павло Христюк. Цей мартиролог можна було б продовжити, але й гіркі долі тих людей, про яких промовляє книга, людей, по-своєму талановитих, яскравих, свідчать, що в системі сталінщини місця особистостям не було. Вона трошила народ — голодом, депортаціями, масовим терором. Але все починалося із знищення духовної еліти нації, кращих її умів.

Людей, про яких розповідає книга, шикуює в одну шеренгу трагічний для них фінал. Але їх шляхи, що передували цьому фіналу, були різними. Де-хто, не сприйнявши одразу радянську владу, з часом повірив у можливість співпрацювати з нею. У нарисі про Павла Христюка Ю. І. Шаповал розглядає маловивчений сюжет — мотиви, з яких велика група інтелігентів у 1923 — 1924 роках повернулася з еміграції в Україну (М. Грушевський, В. Залізняк, М. Чечель, В. Мазуренко, П. Христюк та ін.) (с. 121 — 123). У «Декларції 66-ти» (за кількістю осіб, що підписали документ) містився заклик до української інтелігенції співпрацювати з радянською владою, використати можливості, що створювалися для національно-культурного будівництва. Наведені документи, як і подальші події, свідчать про підступність мети, з якою емігрантам було дозволено повернутися на батьківщину. По-перше, повернення діячів політичної і культурної еміграції, з її великим міжнародним авторитетом, повинно було продемонструвати переможність комуністичної ідеології. По-друге, цим поверненням емігранти «знешкоджувалися», бо завжди залишалася можливість розправи з ними.

Ті, кого розплющував молох тоталітаризму, не витримавши моральних (а пізніше й фізичних) тортур, провокацій, рятуючи своїх близьких, дітей, ставали на шлях «визнання своїх помилок», на шлях «самокритики» — одного з нових явищ і поширених мовних новотворів епохи. Так, блискучий економіст Михайло Волобуєв, що в одному з номерів журналу «Більшовик України» в 1928 році опублікував статтю про перспективи розвитку економіки України в її природно-економічних межах, про право українського народу користуватися своєю економікою, мусив після офіційного розгрому «волобуєвщини» аж у трьох номерах того ж журналу опублікувати статтю проти самого себе, тобто проти «волобуєвщини». Воістину якусь бісівську насолоду діставала система від того, що розчавлювалася людська гідність, що людей примушували прилюдно обливати себе брудом.

«Самокритика» набувала потворних форм морального мазохізму. У книзі наведено покайного листа, якого примусили написати Миколу Скрипника, людину складну, суперечливу, але безперечно чесну. У цьому листі Скрипник на вимогу Політбюро ЦК КП(б)У «кався» в помилках, «що мали троцькістський і націоналістичний характер, переросли в примиренство до націоналістичних ухилів і до націоналізму», визнавав справедливість «непримиренної більшовицької критики» його помилок (С. 180 — 181). Проте Політбюро на своєму засіданні в липні 1933 року не задовольнилося цим листом, та ще Скрипнику було заявлено, що під час критики його «пощадили». Після цього засідання він застрелився.

Ю. І. Шаповал, наводячи рядки з протоколу цього засідання, останнього для члена Політбюро Скрипника, пише: «Яким же жахливим перекрученням слід було піддати політичні і людські стосунки, яку безжальну систему треба було створити, щоб власні антигуманні, нічим, окрім самозбереження, не виправдані дії подавати як «пощаду» до свого приреченого на цькування товариша по партії...» (С. 181). Гіркі й правдиві слова. Та один момент тут припускає доповнення. Безперечно, прагнення до «самозбереження», тобто просто страх, було одним із мотивів поведінки партійних діячів, хоча вони в минулому знали й в'язниці, й заслання, й ризикували життям. Але тепер виступила ще одна риса системи, яка остаточно утвердилася після розгрому всіх антисталінських опозицій у партії, — та скаліченість психології й знівеченість ідеології, які робили неприпустимими найменший відхід від накресленої зверху «генеральної лінії», будь-яке виявлення власної думки.

У наведених у книзі нарисах знову й знову виявляється ще одна бісівська закономірність нелюдської тоталітарної системи. Люди знищувалися руками людей, які самі невдовзі потрапляли в смертельні жорна. В тому ж нарисі про М. Скрипника показано, як створювалася обстановка облоги навколо нього. У його цькуванні брали участь П. Постишев і С. Косіор, М. Попов і П. Любченко, В. Затонський і А. Хвиля, інші партійні та державні функціонери. І всі вони незабаром були знищені.

Мораль, насаджувана системою, — це якесь химерне скупчення кривих дзеркал, у яких порядність ставала криміналом, а підлота — доблестю. Це, зокрема, знайшло вираз у тій лавині доносів, яка затопила країну. Страшним є те, що в більшості ті, хто доносив, вірили, що роблять праведне діло в ім'я високих ідей.

Книга Ю. І. Шаповала починається розділом «Промовляють документи». У ньому з дуже стислими коментарями опубліковані документи, які донедавна були найсекретнішими й переховувалися за сімома печатками. Між іншим, як свідчать і наведені тут документи, таємниця була однією з опор, на яких трималася система. У розділі оприлюднено написаний у 1947 році лист на ім'я сталінського посланця Л. Кагановича, який тоді був першим секретарем ЦК КП(б)У. Автори листа — відомі літературознавці Є. Адельгейм та І. Стебун писали: «Вважаємо за свій обов'язок, як комуністи і радянські літератори, довести до Вашого відома ряд фактів, які свідчать про політично шкідливі і небезпечні погляди серед певної групи українських письменників» (С. 73). У листі велика група українських письменників звинувачувалася в «націоналізмі». Як видно з кагановичівських маргіналій на листі, саме з нього почалася чергова кампанія проти «українського буржуазного націоналізму», на роль прапорonoсців якого були «призначені» М. Рильський, Ю. Яновський та І. Сенченко. Варто уваги, що й самі автори листа-доносу вже через рік стали об'єктами чергової кампанії, на цей раз проти «космополітизму».

І ще один із роздумів, які викликає книга Ю. І. Шаповала. Ми тепер добре знаємо, що ДПУ — НКВС — МДБ — МВС — КДБ фабрикували справи про неіснуючі змови, шкідництво, шпигунство, що насадження шпигуноманії було одним із засобів забезпечення «морально-політичної єдності» радянського народу. Окрім того, сфальсифіковані з початку й до кінця «змови», «таємні організації» тощо були потрібні каральним органам системи для виправдання самого свого існування. Але при всьому тому, що в лабеті си-

стеми потрапляли безневинні люди, «морально-політична єдність», яку Сталін назвав однією з рушійних сил радянського суспільства, не була такою монолітною, як це зображували тодішні ідеологи. І в 20-ті — і на початку 30-х років, про які в основному розповідає книга Ю. І. Шаповала, були люди, що не побоялися кинути виклик системі, знаючи, безперечно, що це їм коштуватиме. Зрозуміло, що документальних даних про це небагато. Тим більш цінні ті, що збереглися. У книзі наведено написану влітку 1935 року заяву засудженого у справі неіснуючого «Українського національного центру» академіка Михайла Яворського, який перед цим пройшов і муки викриття «яворщини», і роки ув'язнення в соловецькому таборі під красномовною назвою «Кремль». З невимовним боєм говорячи про насаджувані в Україні порядки, про долю українських селян, Михайло Іванович писав, що для нього «почесніше буде вмерти вже разом з ними в спільному нашому каторжному житті, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, який захищається в захваті перед політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не соціалізму, що будується, а загального обману, провокації і свавілля» (с. 43). Заява й справді була написана кров'ю, бо Яворського невдовзі розстріляли. Подібні документи багато чого додають нам для розуміння часу, коли вони писалися. Але вони свідчать і про інше: дають уяву про витоки того суспільного явища 70 — 80-х років, яке дістало назву дисидентства й стало одним із чинників розвалу системи.

Колись визначний російський історик В. Й. Ключевський написав, що вивчення нашого минулого небезкорисне — з негативного боку. Воно залишило нам мало придатних ідеалів, але багато повчальних уроків, мало розумових надбань і моральних заповітів, але такий великий запас помилок і пороків, що нам досить не думати й не діяти, як наші предки, щоб стати більш розумними й порядними, ніж ми тепер. Написати так можна було лише в години великого смутку, але... розумною людиною був Ключевський. І про помилки і пороки минулого знову й знову нагадує книга Ю. І. Шаповала.

М. Я. ВАРШАВЧИК (Київ)

Субтельний О. Мазепинці.

УКРАЇНСЬКИЙ СЕПАРАТИЗМ НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Перекл. з англ. В. Кулика — К.: Либідь, 1994. — 240 с.

Проблема «мазепинців» ось уже принаймні два століття займає особливе місце в національній історіографії. Такий термін побутування та полярні підходи до розв'язання цієї проблеми свідчать про її значну структурну складність та нерозривне поєднання з протиріччями українського суспільства XIX — XX ст. Тому історіографічна спадщина з цього питання відзначається як надзвичайним розмаїттям підходів, так і численними ідеологічними стереотипами. Отже, вихідний пункт дослідження з мазепинської проблематики потребує від вченого визначення певного ракурсу проблеми та вибору відповідного методологічного інструментарію.

В українському варіанті книги Ореста Субтельного «Мазепинці» (англомовне видання побачило світ у 1981 р.) ними виступають: з'ясування сутності мазепинського руху шляхом порівняння його типологічних ознак з антироялістськими повстаннями XVII — XVIII ст. в Західній та Східній Європі. На думку автора, саме це дає змогу відійти від ідеологічної інтерпретації особистості Мазепи, коли «він був для прихильників українського сепаратизму шановним символом, а для апологетів російського централізму — «козлом